

JOHN RAWLS: 'IN JUSTICE WE TRUST' EEN IN MEMORIAM

Koen Raes¹

Enkele bio- en bibliografische notities

In het jaar 2002 ontvielen ons niet minder dan drie reuzen uit de Anglo-Amerikaanse moraal- en politieke filosofie. Eerst overleed Richard Hare, voor wie het ethische taalgebruik gekenmerkt wordt door de eraan inherente 'kantiaanse' universaliseringsvereiste, waaraan hij overigens een sterk utilitaristische interpretatie gaf. Vervolgens ontviel ons Robert Nozick, auteur van het vlijmscherpe anti-rawlsiaanse *Anarchy, State and Utopia*, maar ook de auteur van grondige wijsgerige studies over ontologie en rationaliteit.

En op 24 november jongstleden overleed John Rawls – collega van Nozick in Harvard overigens - na de zoveelste hartaanval op de leeftijd van 81 jaar. Hij is zonder twijfel de belangrijkste politiek-filosofische wijsgeer uit het laatste kwart van de twintigste eeuw, die een enorme invloed uitoefende, en dat had ik zeker niet kunnen bevroeden toen ik als jurist en moraalfilosoof in de zeventiger jaren besloot mijn doctoraat aan zijn rechtvaardigheidstheorie te wijden, vanuit de aanname dat recht en moraal in de waarde rechtvaardigheid elkaar op een cruciale wijze ontmoeten. Dat is later ook juist gebleken, want het gebeurt zelden dat een wijsgerig geschrift zowel filosofen als politici, rechters zowel als economen weet te inspireren.

Het is kenmerkend voor John Bordley Rawls dat hij terughoudend bleef wat zijn privé-leven betreft en ook als (wereldberoemd) filosoof schuwde hij het publieke forum. Hij was ook de eerste om zijn verbazing uit te drukken over de enorme aandacht die op zijn bescheiden bedoelde boekwerk werd gericht (het werd in tientallen talen vertaald) en hij bleef schaars in het aanvaarden van internationale lezingen of uitnodigingen tot participatie aan internationale colloquia. Hij was dan ook allerm minst een flamboyant spreker, maar een uiterst behoedzame docent, die – zoals hij ook schreef – voorzichtig bleef bij ieder woord.

Hij werd geboren op 21 februari 1921 te Baltimore in (het zuiden van) de Verenigde Staten uit een rijke calvinistische familie. 18 jaar later studeert hij af aan de Kent School

¹ Koen Raes is hoogleraar ethiek en rechtsfilosofie en directeur van het Instituut voor Recht, Ethiek en Maatschappij (InRem) aan de Universiteit Gent.

en trekt hij naar Princeton University, New Jersey, waar hij politieke filosofie volgt. Hij studeert af in 1943 en behaalt er, nadat hij als infanteriesoldaat had gediend in de oorlog tegen de Japanners, zijn doctorstitel (Ph. D.) in 1950 met de dissertatie *An Outline of a Decision Procedure for Ethics*, die in 1951 gepubliceerd wordt in *The Philosophical Review*. Zijn ervaringen als zuiderling én als soldaat hebben hem er wellicht toe gebracht om in zijn geschriften de slavernij en het totalitarisme als uitdrukkingen bij uitstek van onrechtvaardigheid te blijven zien.

Na twee jaar docentschap aan dezelfde universiteit vertoefte hij met een Fulbright-beurs een jaar aan Oxford University in Engeland. Nadien doceert hij aan Cornell University in Ithaca, New York en aan het Massachusetts Institute of Technology. In 1962 wordt hij hoogleraar in de filosofie aan de Harvard University te Cambridge, Massachusetts tot aan zijn pensionering in 1991. De daaropvolgende periode wijdt hij zijn tijd hoofdzakelijk aan het redigeren van eerder verschenen en nog niet gepubliceerde teksten. Hij kreeg tientallen aanbiedingen tot het aanvaarden van de titel van doctor honoris causa aan universiteiten overal ter wereld, maar accepteerde die slechts van universiteiten waar hij zelf gestudeerd of gedoceerd had. In 1999 ten slotte onving hij de prestigieuze National Humanities Medal uit handen van de Amerikaanse president Bill Clinton, mede omdat *'he trained many members of the generation who are now the most distinguished practitioners of moral and political philosophy, and through his mentorship he has helped many women into the ranks of a male-dominated field'*. Bescheiden als hij was op het publieke forum, des te zorgzamer was hij voor onderzoekers die bij hem hun doctoraal proefschrift voorbereidden.

John Rawls is een 'one theory builder', in de zin dat men al zijn artikelen voor het verschijnen van *A Theory of Justice* kan opvatten als voorbereidingen op dat werk, terwijl al zijn latere artikelen verdere uit- en bijwerkingen zijn van dit *magnum opus*, wat uiteindelijk resulteerde in een herformulering van zijn rechtvaardigheidstheorie in *Political Liberalism* uit 1993 en in *Justice as Fairness* uit 2001. Daarnaast publiceerde hij, tussen gevechten tegen enkele hartaanvallen door, ook nog *The Law of Peoples* (1999), waarin hij zoekt naar toepasselijke regels van rechtvaardigheid in de relaties tussen volkeren en *Lectures on the History of Moral Philosophy* (2000), dat zijn uitgeschreven cursusnotities bevat omtrent de filosofieën van Kant, Hegel en Mill.

Terug naar de ethiek

De twintigste-eeuwse politieke filosofie werd in de Angelsaksische wereld, naast de zeer invloedrijke marxistische theorievorming, quasi geheel beheerst door de vraag naar de funderingen van de ethiek en die vraag inspireerde vooral taal filosofische benaderingen in termen van de betekenis van het ethisch – of normatief – taalgebruik. De invloed van het logisch empirisme had het ethische taalgebruik immers radicaal gediskwalificeerd als 'zinledig' en aldus 'moraalfilosofie' tot een contradictio in terminis gereduceerd. De confrontatie met de gruwelen uit de tweede wereldoorlog inspireert niet toevallig in de vijftiger jaren talrijke filosofen tot een herdenking van de radicale kloof die het logisch empirisme tussen (verifieerbare/falsifieerbare) zinvolle en (niet-verifieerbare/niet-falsifieerbare) zinledige uitspraken had aangebracht, met studies die luisteren naar titels als

Game Theory as a Tool for the Moral Philosopher (Richard Braithwaite), *The Place of Reasons in Ethics* (Stephen Toulmin), *The Language of Morals* (Richard Hare) of *Ethical Judgment: the Use of Science in Ethics* (Abraham Edel). Maar de belangstelling bleef toch in hoofdzaak van meta-ethische aard zodat Isaiah Berlin in 1961 nog kon stellen dat er in de twintigste eeuw geen leidend politiek-filosofisch werk was gepubliceerd dat kon wedijveren met de negentiende-eeuwse standaardwerken van Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx, John Stuart Mill, Alexis de Tocqueville, Herbert Spencer of Henry Sidgwick.

De publicatie van *A Theory of Justice* in 1971 heeft daarin radicaal verandering gebracht. Het is een kanjer van een niet bepaald vloeiend geschreven boek met een enorme rijkdom en veelzijdigheid aan argumentatielijnen die allen bijdragen tot een uitgesproken substantiële theorie. Niet alleen werden er tientallen boeken, honderden dissertaties en duizenden artikelen aan Rawls' rechtvaardigheidstheorie gewijd, bovendien was de impuls gegeven om politieke filosofie ver buiten de krijtlijnen van Rawls' theorie te ontwikkelen. De jaren zeventig kenden een nooit geziene opbloei aan liberale, libertarische, marxistische, communitaristische, feministische en multiculturalistische theorieën, die vaak als een repliek op *A Theory of Justice* werden geformuleerd. Niet onbelangrijk was bovendien het interdisciplinaire karakter van het boek, waardoor er discussies ontstonden tussen ethici, politieke filosofen, economen, juristen en sociologen. En Rawls wist – o, heiligschennis - de klassieke tegenstelling tussen Kantianen en utilitaristen te overbruggen door inzichten uit beide benaderingen met elkaar te combineren.

Die heropleving van de politieke filosofie is echter niet alleen toe te schrijven aan *A Theory of Justice*. Even invloedrijk is de economische crisis geweest die in de zeventiger jaren uitbarstte en waardoor de toenmalige westerse welvaartsstaten in een legitimiteitscrisis belandden en er naar argumentaties diende gezocht voor deze erg pragmatisch uitgebouwde bouwwerken, die eerder uit een feitelijke 'balance of power' dan uit een theoretisch denkkader waren voortgevloeid. *A Theory of Justice* kon daartoe gedeeltelijk worden aangewend. Ik schets kort de contouren hiervan.

Een theorie van de rechtvaardigheid

De oorspronkelijke opstelling

Rechtvaardigheid berust volgens Rawls op een onpartijdig referentiepunt en dat kan nog het best worden vertolkt door de hypothese van een 'oorspronkelijke opstelling' waarin mensen over de grondregels van hun maatschappij(structuur) onderhandelen op basis van alle mogelijke historische, psychologische, economische enz. kennis, maar waarbij zij, door een 'sluier der onwetendheid' niet weten wie ze zelf precies zullen zijn: man of vrouw, begaafd of gehandicapt, rijk of arm, gelovige of atheïst... Precies deze onwetendheid dwingt hen tot onpartijdigheid in de keuze van de regels die in hun samenleving zullen gelden.

Gelijkheid als uitgangspunt

In iedere opvatting van rechtvaardigheid staat volgens Rawls een notie van gelijkheid centraal, zodat ongelijkheden op één of andere manier op basis van die gelijkheidsnotie moeten kunnen verantwoord worden. Ongelijkheden kunnen legitiem zijn indien zij het gevolg zijn van een geldend gelijkheidsbeginsel zoals het beginsel van de ‘gelijke kansen voor iedereen’ of indien kan worden aangetoond dat zonder die ongelijkheid de positie van de minderbedeelden er op zou achteruitgaan.

Rawls’ rechtvaardigheidstheorie valt aldus uiteen in twee aspecten: aan de ene kant is er zijn theorie van de oorspronkelijke opstelling als morele justificatieprocedure, aan de andere kant zijn er zijn rechtvaardigheidsbeginselen, waarin het beginsel van de gelijke individuele vrijheid prioriteit verwerft over het ‘verschilbeginsel’, dat ongelijkheden legitimeert in de mate waarin ze ‘in het belang van de minstbedeelden’ zijn.

De samenleving als een samenwerkingsverband

Rawls benadert de maatschappij als een praktijk waarvan de regels in de maatschappelijke basisstructuur, het geheel van instituties dat fundamentele rechten en plichten en de vormen van maatschappelijke samenwerking vastlegt, verankerd zijn. Rechtvaardigheid is de ‘eerste deugd van sociale instellingen, zoals waarheid dat is voor denksystemen’. Een maatschappij is een ‘min of meer zichzelf bedruipende vereniging van personen die in hun onderlinge relaties zekere gedragsregels aanvaarden die een samenwerkingsstelsel mogelijk maken dat het welzijn van de deelnemers vooruithelpt. Hoewel een samenleving een coöperatieve onderneming is die tot wederzijds voordeel strekt, wordt zij gekenmerkt door zowel conflicterende als overeenstemmende belangen.’

Primaire sociale goederen

De maatschappelijke basisstructuur is het voorwerp van regels van rechtvaardigheid omdat zij een fundamentele invloed uitoefent op alle andere maatschappelijke en persoonlijke (keuze)problemen. Zij bepaalt de levenskansen van mensen door de wijze waarop zij ‘primaire sociale goederen’ verdeelt. Dat zijn goederen die ieder mens nodig heeft, afgezien van alle andere goederen waaraan men waarde hecht en waarover kan gezegd worden dat mensen er liever méér dan minder tot hun beschikking hebben. Tot de primaire sociale goederen rekent Rawls (a) basisvrijheden als vrijheid van meningsuiting, geweten en vereniging, persoonlijke integriteit en politieke vrijheid, (b) vrijheid van beweging en beroepskeuze, (c) de macht en de voordelen die verbonden zijn aan ambten en verantwoordelijke posities, (d) inkomen en vermogen en (e) de sociale grondslagen van het zelfrespect.

Het is over de verdeling van die goederen dat in de ‘oorspronkelijke opstelling’ achter een ‘onwetendheidssluier’ voorafgaandelijk een overeenkomst moet worden gesloten.

Het fair-playbeginsel

Uit de opvatting dat een maatschappij een samenwerkingsverband is, volgt de geldigheid van het 'principle of fair play'. Veronderstel dat er een wederzijds voordelig en rechtvaardig systeem van sociale samenwerking bestaat, dat de voordelen die het oplevert alleen kunnen worden gerealiseerd indien iedereen, of toch bijna iedereen samenwerkt en stel dat eender wie weet dat als allen of bijna allen hun deel bijdragen, hij toch in staat zal zijn om een voordeel uit het systeem te halen, zelfs indien hij zijn deel niet doet. Welnu, onder dergelijke voorwaarden 'is een persoon die de voordelen van het samenwerkingsverband vrijwillig aanvaard heeft gebonden door een plicht tot fair play om zijn deel bij te dragen en niet te profiteren van de vrije voordelen door niet samen te werken'.

Het principle of redress

Naast dit fair-playbeginsel, dat 'free riding' uitsluit, zullen personen, gegeven de onwetendheidsclausule nog door een ander beginsel gemotiveerd zijn, namelijk het 'herstelbeginsel' (principle of redress). Dat stelt dat 'onverdiende ongelijkheden om herstel vragen; en gezien ongelijkheden door geboorte en door natuurlijke talenten of handicaps onverdiend zijn moeten deze ongelijkheden op een of andere manier worden gecompenseerd.' Rechtvaardigheid is ook een correctief op pech zowel als op geluk, omstandigheden waaraan mensen volstrekt niets kunnen doen (bijv. een handicap) of waarvoor ze niets hebben gedaan (bijv. een erfenis).

Het verantwoordelijkheidsbeginsel

Het herstelbeginsel benadert, net als het verschilbeginsel, de totale verdeling van natuurlijke talenten en gebreken over de leden van een samenleving als een gemeenschappelijke voorraad die zo rechtvaardig mogelijk moet worden beheerd ('equality of resources'). Wat mensen daarbovenop met hun talenten al of niet aanvangen, daar speelt daarentegen hun persoonlijke verantwoordelijkheid die tot verantwoorde sociaal-economische ongelijkheden kan leiden.

Maximin en het verschilbeginsel

In de 'oorspronkelijke opstelling' wordt slechts over de verdeling der primaire sociale goederen onderhandeld, want dat vormt het voorwerp van de rechtvaardigheid. Omdat de te maken keuze te fundamenteel is en haar gevolgen te verstrekkend zullen de onderhandelaars zich volgens Rawls laten leiden door een risico vermijdende 'maximin-strategie'. Zij zullen regels met elkaar vergelijken vanuit de positie van wie er het slechtst aan toe is bij hun gelding en tenslotte voor die regel opteren waarin de positie van de minstbedeelde nog het best uitvalt. Dat wordt uitgedrukt in de regel dat 'primaire sociale goederen gelijk moeten worden verdeeld, tenzij een ongelijke verdeling in het

voordeel van de minstbedeelden uitvalt', m.a.w. hun positie nog zou verslechteren zonder die ongelijkheid.

De rechtvaardigheidsbeginselen

De daaruit volgende rechtvaardigheidsbeginselen geven voorrang aan individuele basisvrijheden over gelijkheid van kansen, die op haar beurt primeert over het verschilbeginsel. Klassieke ('negatieve') vrijheidsrechten staan vooraan, vervolgens moeten voor iedereen gelijke kansen worden verzekerd en tenslotte kunnen ten bate van de welvaartsverhoging van de minstbedeelden zekere sociaal-economische verschillen gerechtvaardigd zijn.

Overlappende consensus en levensbeschouwelijk pluralisme

Het is duidelijk dat voor Rawls de bescherming van het recht op vrijheid van meningsuiting model heeft gestaan voor zijn opvattingen van levensbeschouwelijke tolerantie. Dat verklaart het sterk proceduriële karakter van zijn rechtvaardigheidstheorie waarin, in de terminologie van Richard Rorty (Irony, Contingency and Solidarity) 'de manier waarop iets wordt gezegd/gedaan, vanuit democratische optiek belangrijker is dan 'wat' er wordt gezegd/gedaan'. In die zin, maar alleen in die zin heeft de democratie, als een geheel aan formele procedures, prioriteit over de waarheid, als een geheel aan substantiële waarheidsaanspraken.

In zijn recentere werk benadrukte Rawls daarom ook de 'politieke', eerder dan de 'metafysische' draagwijdte van zijn theorie. Zij wordt 'constructivistisch' en niet 'naturalistisch' gefundeerd in de zin dat zij niet verwijst naar een aan ieder menselijk samenleven voorafgaandelijke opvatting van goed en kwaad die alleen maar moet 'ontdekt' worden, maar naar de praktijkervaringen die uit de geschiedenis van menselijke samenlevingsverbanden kunnen worden afgeleid. Zoals het niet de taak is van een taalfilosoof om een nieuwe taal te ontwerpen, maar wel om er de desgevallend onderliggende rationaliteit – of, exacter, redelijkheid – van op te sporen, zo is het niet de taak van een moraalfilosoof om een volstrekt nieuwe moraal te ontwikkelen, maar wel om orde en samenhang aan te brengen in socio-cultureel vigerende 'considered judgments'. Rechtvaardigheid moet bovendien niet alleen zélf een opvatting van tolerantie kunnen verankeren, maar dergelijke opvatting ook op zichzelf toepassen. Een openbare opvatting van rechtvaardigheid impliceert de bereidheid te discussiëren over de mogelijkheid om diverse opvattingen van het goede binnen eenzelfde maatschappij te laten bestaan en dat vereist het afzien van geweld en de erkenning van alle mensen als morele personen die er diverse opvattingen van het goede op na (kunnen) houden. Gesteld wordt niet dat het eventueel niet mogelijk is dat er een metafysisch gefundeerde opvatting van het goede bestaat die op rationele gronden boven alle andere verheven is. Maar ook dergelijke opvatting zal zich democratisch moeten kunnen verantwoorden en dat wordt juist mogelijk gemaakt binnen het raamwerk van een rechtvaardig geordende maatschappij. Dat wil zeggen: precies in een democratische maatschappij krijgen metafysisch gefundeerde opvattingen van het goede optimale kansen om hun 'waarheidsgehalte' aan te tonen. Dat zou

niet het geval zijn indien dergelijke opvatting institutioneel zou worden opgedrongen aan alle leden van het maatschappelijk construct. De levensbeschouwelijke neutraliteit van de staat vindt hierin zijn rechtvaardiging.

Een blijvende invloed

Rawls' denken heeft een lang en indrukwekkend parcours afgelegd, waarbij hij zijn ideeën herformuleerde, grondig bijstuurde of gewoon verliet. Zo werd een manier van filosoferen in het leven geroepen, die de dialoog centraal stelt, en daaruit de beste argumenten weerhoudt, eerder dan één of andere protagonist. Zo is de discussie over rechtvaardigheid – met Amartya Sen, Ronald Dworkin, Jeffrey Reiman, G.A. Cohen, Susan M. Okin, Michael Sandel, Brian Barry, Philippe Van Parijs, Robert Goodin, om er maar enkele te noemen - al evenzeer terug te vinden in tijdschriften als *Philosophy and Public Affairs* of in *Ethics* als in individuele boekwerken (die vaak bundels zijn van eerder verschenen artikelen). Zelfs indien men op ieder onderdeel van zijn theorie grondige kritieken kan formuleren, blijft een benaderingswijze overeind die inspireert en aanstekelijk werkt op al wie nadenkt over de mogelijkheden om maatschappelijke en politieke instellingen een meer gefundeerde, normatieve grondslag te verlenen: de 'oorspronkelijke opstelling' als heuristisch instrument bij het modelleren van 'onpartijdigheid', de 'basismaatschappelijke structuur' als subject van de rechtvaardigheid, de lexicografische ordening van de rechtvaardigheidsbeginselen die een heldere relatie aanreikt tussen vrijheid en gelijkheid. Rawls komt de enorme verdienste toe om diverse wetenschapsgebieden – zoals met name economie, politieke theorie en ethiek - met elkaar in dialoog te hebben gebracht en over kernproblemen te hebben nagedacht waarmee iedere hedendaagse samenleving wordt geconfronteerd. Wat Marx was voor de 20ste eeuw, zo stelde Frank Vandembroucke, die net als ikzelf op een proefschrift over hem promoveerde, zou Rawls wel eens voor de 21ste eeuw kunnen zijn...

Recent verscheen de bundel R. Timmevelt & G. Verschraegen (red.), 'Rawls, een inleiding in zijn werk', Pelckmans/Klement, Kapellen/Kampen, 2002. Het bovenstaande is een samenvattende herwerking van mijn bijdrage daarin.